
Александар В. Поповић

ПРЕДСТАВА О ЈУЖНИМ СЛОВЕНИМА У ПИСМИМА ОХРИДСКОГ АРХИЕПИСКОПА ДИМИТИЈА ХОМАТИНА

Димитрије Хоматин, охридски архиепископ од 1217. до 1236. године, остао је за данашњу византологију прилично загонетна личност. Премда је за њим остало прилично обимно књижевно дело, пре свега збирка од 148 писама правног садржаја, о његовом животу не знамо готово ништа. Чак и само његово име се доводи у сумњу, па је све до недавно било готово опште прихваћено да се звао Хоматијан, а не Хоматин. Оскудни подаци које имамо о овом писцу, правнику и црквеном великодостојнику своде се на следеће:

Рођен је у другој половини XII века, можда у Хомати у Ликији, месту по којем је, ако је ова претпоставка тачна, и добио име Хоматин. Дуги низ година је живео у Константинопољу, где је стекао врхунско правничко образовање и постао апокрисијар¹ Охридске архиепископије при Патријаршији. После 1204. године, када су крсташи заузели Константинопољ, прешао је у Охрид. Ту је, не знамо прецизно када, постао хартофилакс, односно секретар Јована Каматира, охридског архиепископа. Владар Епирске деспотовине, Теодор Дука Анђео (око 1215-1230), поставио га је после Каматирове смрти, највероватније 1216. године, за архиепископа. Хоматин је узвратио свом патрону Теодору Дуки десетак година касније, крунисавши га око 1227. године у Солуну за цара. То је, између осталог, довело до схизме између Епирске и Никејске цркве и до сукоба између Хоматина и патријарха Германа II. Претпоставља се да је Хоматин умро око 1236. године.²

¹ Апокрисијар је био изасланик архиепископа, могло би се рећи „нунције“.

² О Хоматиновој биографији види: G. Prinzing, *Prolegomena*, у: Demetrii Chomateni *Ponemata diafora*, recensuit G. Prinzing (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. XXXVIII), Berolini et Novi Eboraci 2003, 3-45; R.J. Macrides, *Chomatenos Demetrios*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. I, ed. by A.P. Kazhdan, New York-Oxford 1991, 426; G. Prinzing, *Chomatenos Demetrios*, *Lexikon des Mittelalters*, II, Stuttgart-Weimar 1999, 1874-1875; Idem, *A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The Autocephalous Archbishop of „Boulgaria“ (Ohrid) Demetrios Chomatinos*, Зборник радова Византолошког института САНУ 46 (2004), 165-182. У наведеним радовима може се наћи списак старије литературе о Хоматину.

Димитрије Хоматин је био један од највећих ауторитета свога доба у правним питањима. Као што смо већ рекли, оставио нам је за собом збирку писама која се састоји од пресуда, мишљења и савета о најразличитијим правним проблемима.³ Списак његових адресата, који су се обрађали било њему лично, било његовом претходнику, Јовану Каматиру, и владичанском судишту у Охриду, веома је разнолик - од простих сељака, преко попова, војника и трговаца, па све до црквених великодостојника и припадника владарских кућа. Подједнако су разноврсни и проблеми којима је морао да се позабави: спорови око наследства, прељубе, склапање и развод бракова, крађе, убиства, канонска црквена питања и слично. С обзиром на такво шаренило тема, Хоматинова писма представљају јединствен и драгоцен извор за наше познавање свакодневног живота у Византији. Будући да је на територији под јурисдикцијом Охридске архиепископије био настањен и велики број Јужних Словена, добар део писама се односи на њих. Овде ћемо се осврнути на нека од тих педесетак писама која говоре о Јужним Словенима, односно Србима.

Већ прво писмо на које наилазимо када отворимо корице Хоматинове збирке тиче се Срба. Оно носи назив: *О степенима дозвољених и забрањених бракова*. Упућено је извесном пансевасту севасту Григорију Камонасу (πανσεβαστὸς σεβαστὸς κύρις Γρηγόριος ὁ Καμωνιάς)⁴ и представља одговор на његово писмо. Камонас је у њему упитао да ли је његов други брак са Комнином (Κομνηνή),⁵ ћерком великог жупана Србије, Стефана, законит. Наиме, Комнина је била удовица Димитрија, брата покојног Камонасовог таста из првог брака, Ђина Прогоновог, архонта Албана (ἄρχοντας τοῦ Ἀρβάνου Γίνης τοῦ Προγόβου).⁶ Споменута Комнина, Стефанова ћерка, није се заиста тако звала, премда је то име прихваћено од стране многих аутора. Она је, очигледно, била ћерка из Стефановог брака са византијском принцезом Евдокијом из породице Комнина. Ово име, једноставно, означава њену припадност царској породици, а није њено крштено име.⁷

Хоматин одговара да је овакав брак законит, јер Камонасов и Комнинин степен сродства није такав да би представљао сметњу. Када су у питању дозвољени и забрањени степени сродства у брачним везама, можда би било најбоље погледати речи самог Хоматина: *Нека зна, дакле, твоје благородство да божански и пуни љубави према побожности закони и божанске одлуке (θεσπίσματα) отаца забрањују бракове међу крвним рођацима до седмог колена, а међу рођацима по женидби (ἐξ ἀγχιστείας) до шестог; крвним рођацима се називају они који су од истог рода; рођацима по женидби се називају они из својте (οἱ ἀπὸ ἐπιγαμβρείας).*⁸

³ Demetrij Chomateni *op. cit.*

⁴ Demetrij Chomateni Ep. 1, 2.

⁵ *Ibid.*, 10.

⁶ *Ibid.*, 8.

⁷ Prinzing, *Prolegomena*, 64, n. 3.

⁸ Ep. 10, 15-19.

Овом истом питању, то јест браку између Камонаса и ћерке Стефана Немањића, посвећено је и Хоматиново треће писмо, овога пута упућено епископу града Кроје.

Два писма су упућена самом српском владару Стефану. Прво од њих носи наслов: *О незаконитим и забрањеним браковима* и представља одговор *преблагородном великом жупану целе Србије и Дукље, у Господу љубљеном нашем чеду, кир Стефану Немањи* (Τῷ πανευγενεστάτῳ μεγάλῳ Ζουπάνῳ πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ ἡμῖν τέκνῳ, κυρῷ Στεφάνῳ τῷ Νεεμάνη).⁹ Овога пута реч је о браку самог Стефана. Хоматин хвали његову жељу да сазна да ли је законита његова намера да узме руку *најблагородније кире Марије Комнине, ћерке покојног и славног кир Михаила Комнина* (τῆ εὐγενεστάτῃ Κομνηνῇ κυρῆ Μαρίᾳ τῇ θυγατρὶ τοῦ μακαρίτου καὶ αἰοδίου Κομνηνοῦ κυροῦ Μιχαήλ),¹⁰ и одговара му да је тај брак забрањен. Наиме, Стефанова рођена сестра била је удата за кир Манојла (ὁ κύρ Μανουήλ), брата покојног Михаила Комнина,¹¹ па према томе стрица Марије Комнине. Ово је, премда по женидби, чинило пети степен сродства између будућих супружника, а то Црква не прихвата. Хоматинов одговор је веома изричит: *Таква веза повлачи за собом збрку у рођачким називима (σύγχυσιν τῶν τοῦ γένους ὀνομάτων) и недолучност због блискости лица која су у њој, те због тога није дозвољено да до ње дође. Пошто закон каже да у браковима не треба посматрати оно што је допуштено, већ оно што је долично и узвишено,¹² а велики међу оцима Василије речито то исказује када каже да у оним случајевима у којима долази до забуне у рођачким називима, у њима брак постаје незаконит.¹³ И толико о томе.*

У писму се даје одговор и на Стефаново питање како то да је одобрен брак између његовог сина и кир Теодоре (τὴν κυρὰν Θεοδώραν),¹⁴ друге ћерке Михаила Комнина, када су и они у блиском сродству. Хоматин објашњава да је тај брак првобитно био одобрен јер је дошло до забуне, али да је у ствари забрањен.

Друго писмо упућено Стефану носи следећи наслов: *О томе да ли је допуштено да се незрела девојка која је верена за некога после законске старосне доби здружи с оним који се с њоме верио, и о веридби склопљеној у седмој години девојчиног живота*. Писано је нешто касније, после његовог крунисања, што видимо из начина на који га Хоматин ословљава: *преузвишени мој господару, краљу Србије (Δέσποτά μου ὑψηλότατε, ρήξ Σερβίας), у Господу вољено наше чедо.*¹⁵ Повод да се Хоматин позабави овим

⁹ *Ibid.*, 2-3.

¹⁰ *Ibid.*, 13-14.

¹¹ Михаило Комнин, познат и као Михаило I Анђео, био је владар Епира од 1205. до 1215. године.

¹² *Bas.*, 28,5,7 (6).

¹³ *Tomus patr. Sisinii II*, у: *Rhales – Potles (edd), Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων I-VI*, Атина 1852-1859, V, 14 и 16.

¹⁴ *Ep.* 10, 45.

¹⁵ *Ep.* 13, 4-5. Стефан Првовенчани је крунисан 1217. године и то је *terminus post*

проблемом било је Стефаново питање које се тичало неке нама непознате особе, која у овом документу није именована. У експозицији је изнесена суштина писма: *А питање је било да се неко верио са седмогодишњом девојчицом, уз уобичајену свету молитву; није је упознао, него је пустио да одрасте, док не би стигла до законске старосне доби. Пошто је, наиме, она напунила године законом прописане, неки спречавају њеног вереника да склопи брак и сједини се с њом, због тога што је до девојчине веридбе дошло у незрелом добу, и јер вереник није послушао свог духовног оца који је био против тога да се таква веридба изврши. И краљевство ти је пожелело да дозна да ли се реченом веренику с правом забрањује да склопи брак, и да ли је девојци допуштено да се уда за онога који ју је верио или за неког другог, пошто је до веридбе дошло у време њене незрелости.*¹⁶

После позивања на бројне правне списе, охридски архиепископ одговара да обе стране могу да раскину овакву веридбу, те да девојка може да се уда за било кога ко није рођак овог човека. Исто тако, ништа их не спречава да, када девојка наврши потребне године, склопе брак.

Владарској кући Немањића упућено је још једно Хоматиново писмо. Као извор за историју Срба оно је, несумњиво, најинтересантније и најважније у целој збирци. Реч је о посланици упућеној Растку Немањићу, потоњем светом Сави.

Користећи распад Византијског царства после крсташког освајања Константинопоља 1204. године, Сава Немањић је 1219. или 1220. године од никејског цара Теодора I Ласкариса измолио допуштење да Српску цркву уздигне на ранг архиепископије и посвећен је од стране патријарха Манојла I Сарантина за ахиепископа. Уједно је добио и аутокефалност за Српску цркву, то јест право да будући архиепископи не морају да долазе цариградском патријарху на освешћење, већ да оно може бити обављено у Србији, одлуком тамошњих епископа.

Чињеница да је Саву рукоположио патријарх у Никеји, а не он, охридски архиепископ, озбиљно је угрозила Хоматинову јурисдикцију. Стога је маја 1220. године упутио Сави Немањићу протестно писмо којим је оспоравао канонску ваљаност овог постављења. Писмо носи наслов: *О епархијама и о онима који изван својих граница рукополажу или бивају рукоположени.*¹⁷ Укратко препричана, садржина Хоматиновог писма је следећа:

До Хоматина су стигле лепе вести о Савином боравку на Светој Гори и његовом подвизавању онде. Затим, као контраст овом уводном

quiet за датирање овог писма. Види Prinzing, *Prolegomena*, 75.

¹⁶ *Ibid.*, 21-31.

¹⁷ Ер. 86. Око тога да ли се Савино путовање одиграло 1219. или 1220. године мишљења у савременој науци су подељена. Списак присталица овог или оног датума читалац може наћи у М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну*, Историјски часопис XXIV, 68, н. 27. Сама ауторка прилично убедљиво доказује да се постављење одиграло на дан Успења Богородице, августа 1219. године. Ово писмо је доживело више издања, чији списак се може наћи у А. Поповић, *Књижевна вредност писма Димитрија Хоматијана светом Сави, Манастир Жича – Зборник радова*, Краљево 2000, 36.

одељку, пребацује се Сави зато што је напустио Атос, одао се световном животу, отишао не зна се куда и тамо добио достојанство јерарха. Није се ту зауставио, него се дрзнуо да и сам поставља архијереје, чиме је не само поврдио монашке завете, већ и само устројство Цркве. Поставља се питање како је могао да постане архиепископ, ако претходно није био епископ. Кључни Хоматинов аргумент да је Савино посвећење противно канонском праву је тај да му недостаје царска одлука која би то посвећење потврђивала. Царство је распарчано на више области, тако да истинског цара и нема. Стога Сави у потпуности недостаје правна основа за његов чин. Ако се сам наметнуо Србији као нов архијереј, ствари стоје још горе, јер је из безумља преступио одредбе божанских канона и ступио у туђу област. Познато је да Србија има свог епископа у Расу, кога рукополаже архиепископ Бугарске, будући да се налази у епархији трона Бугарске. Ако се Сава пак прихватио тога да буде архиепископ из ревности према благодети Јеванђеља, онда, по Хоматиновом мишљењу, нема потребе да проповеда тамо где је Христос већ познат. Једна од највећих Хоматинових замерки Сави је та што је силом сменио епископа у Призрену, односно, уместо Грка поставио на то место Србина. Своје нападе аутор завршава закључком да, ако је можда и требало удовољити Савиној жељи да буде рукоположен за архиепископа, дужност му је била да се обрати поглавару Бугарске епархије, као аутокефалном – дакле, самом Димитрију Хоматину – и онда би његово постављење било у складу са законима и канонима.

Следи дуго доказивање исправности Хоматиновог става, уз позивање на каноне васељенских и других сабора.

У закључку Хоматин поручује Сави да ће добро учинити ако одступи од насилног држања права која припадају његовој епархији, јер би то значило да се опаметио и постао свестан неканоничности свог поступка, па би можда добио и опроштај. Ако, пак, не учини тако, већ презре ово писмо, Хоматин ће га, у складу са законима и канонима, искључити из Цркве, као и све оне који са њиме опште, били они припадници свештенства или лаици.

Посланица Сави Немањићу одскаче од свих осталих у Хоматиновој збирци писама својим стилем. Ретко које његово писмо је тако брижљиво компоновано, реторски уобличено и тако богато стилским фигурама – алитерацијама, анафорама, хомојотелеутонима, метафорама, екфрасама и другим. Ироничан тон који провејава целим писмом није уобичајен за Хоматина и одаје да је лично заиста био увређен Савиним поступком. Намеће се утисак да је Хоматин хтео да Саву засени и задиви свом својом реторском вештином и ученошћу једног образованог Грка.

Писмо под насловом *О Русалијама* (Ер. 120) заслужује да му се посвети нарочита пажња. У њему је реч о древном обичају Јужних Словена, а повод за писање о овој традиционалној светковини јесте убиство које се догодило за време њеног празновања. Хоматиново писмо започиње следећим речима:

Овај и овај и онај и онај, долазећи из теме Молиск, прибегавши најсветијој цркви Божјој и појавивши се пред најсветијим нашим господарем, архиепископом целе Бугарске, исповедили су некакав овакав

грех, рекавши да се, пошто у њиховом крају влада древни обичај који се зове Русалије, у седмици после Педесетнице сакупљају млади, да обилазе села у том крају и да некаквим шалама, плесовима, бакхичким скакањем и позоришним опсценостима измамљују за себе дарове од становника. Изашли су ове године и они, средивши се и опремивши да тако изађу у јавност (ступе на сцену).

Током прославе, двојица од учесника су дошли у сукоб са локалним пастиром, а онда је у тучи која је настала, пастир убо ножем једног од њих, неког Хрисила (Χρύσιλος), који је на лицу места издахнуо.

Двојица младића који су се обратили Охридском архиепископу желели су да знају да ли и они, као учесници у светковини, сносе кривицу за тај злочин. Упитали су, и ако су криви, каквим ће црквеним епитимијама прочистити своју душу.

Владика је размотрио цео случај и закључио да они не сносе никакву кривицу за поменуто убиство, будући да га је починио неко други. Међутим, њихова кривица је лежала у томе што су уопште учествовали у прослави Русалија, које црквени канони осуђују и забрањују због њиховог паганског порекла и разузданости. Стога су им прописане епитимије у трајању од три године.

Наведеним младићима из Молиски дато је владичанско писмо, које је требало да предају локалном архијереју. У њему је, ради њихове будуће сигурности, записана пресуда владичанског суда и наглашено је да, пошто буду издржали прописане им епитимије, не треба да претрпе никакву другу казну. Истовремено је свим становницима поменуте теме забрањено искључењем из Цркве, ако убудуће буду учествовали у празновању Русалија.

Русалије су древни пагански празник старих Словена, током којег се играло и певало под маскама. Изгледа да је слављен уочи Божића и Богојављења, као и у лето, у недељи после Тројице, или на летњи Ивањдан (7. јула). Хоматин га, такође, како видимо, смешта у недељу после Педесетнице. Русалије су се, колико је познато, празновале међу Јужним Словенима у Македонији, северној Бугарској и североисточној Србији, дакле, добрим делом, управо у крајевима под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Током празника, групе мушкараца, зване *русалије*, ишле су по кућама и играле магијске игре око болесних људи, како би ови оздравили. При том су играчи падали у занос и екстазу, понашајући се по одређеним магијским правилима, а сврха таквог ритуала била је магија врачања. Примани су у куће с великим поштовањем и веровало се да истерују болести, те да повољно утичу на здравље укућана. Учесници Русалија су, поред других обавезних реквизита, носили и дугачке штапове. Туча која је описана у Хоматиновом писму и која се завршила убиством, започела је управо тиме што је један од учесника светковине поменутог пастира ударио штапом.

Обичај слављења Русалија међу Јужним Словенима не треба бркати са Русалном (Тројичном) недељом, познатом скоро међу свим Словенима. Изгледа да је ова своје порекло имала у старом латинском празнику ружа

(Rosalia, Rosaria, Dies rosae).¹⁸ Он је обележаван за време цветања ружа, у мају или јуну, и био је део култа умрлих, дакле, сасвим другачијег карактера од Русалија.¹⁹ Ово писмо, колико је нама познато, најстарији документ у коме се спомиње овај обичај код Јужних Словена.

Да би се добила права слика овог празника, треба пажљиво испитати речи које је Хоматин употребио у његовом кратком опису. Русалије су се, како он каже, састојале од *шала* или *игара*, грчки: παίγνια. Други њихов елеменат у наведеном набрајању су ὀρχήματα – *плесови*. Спомен ритуалног играња одговара ономе што данас знамо о Русалијама. Наиме, кључну улогу у њима је имало падање учесника у транс изазван, између осталог, и плесањем. У функцији падања у транс је, свакако и *бакхичко скакање* – βακχεομέλια ἄλματα. Хоматин је, несумњиво, одабрао придев *бакхички* јер су му такви плесови били познати из грчке народне традиције, из Дионисових светковина. Најинтересантнији термин који употребљава су σκηνικὰ ἄσχημοσίνα – *сценске опсцености*. Он јасно и недвосмислено говори о постојању позоришних, сценских елемената у празновању Русалија. У прилог томе говоре и сви наведени елементи. Да не би било сумње у ово, на крају цитираног одломка Хоматин користи глагол σκηνοβάτεω, који буквално значи *ступити на сцену*. Из текста видимо да су се учесници и посебно припремали, односно, облачили костиме и маске.

Питање је да ли су замеци позоришних представа били иманентни Русалијама као прасловенском празнику, или су они прихваћени у додиру са Византијом, где су се, као што Хоматин спомиње, славиле Бота (Bota) и Брумалија, празници у част Диониса, у којима је, као што је добро познато из историје развоја драме, одвајкада било позоришних елемената.²⁰

Управо због набројаних позоришних елемената Црква је забранила и осудила *игре* или *шале* (παίγνια) какве су Бота, Брумалија и Русалије. Очигледно да су *шале* током светковина биле веома ласцивне и да су се учесници, подстакнути алкохолом, разуздано понашали. Ово су уобичајене карактеристике празника који су део култа плодности. Већ смо видели

¹⁸ Cf. G. Radke, *Rosalia, Der Kleine Pauly*, hrsg. von K. Ziegler und W. Sontheimer, vierter Band, München 1972, 1457.

¹⁹ О Русалијама види: Л.Н. Виноградова, *Русалије, Словенска митологија: Енциклопедијски речник*, редактори С.М. Толстој и Љ. Раденковић, Београд 2001, 472-473. Прилично обимну библиографију о овој теми читалац може наћи и у енциклопедијском чланку Н.Ф. Павковић, *Дружичало. Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 170-171. Детаљну анализу Русалија, уз често позивање управо на Хоматина, даје С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији: Од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 203-210. Подаци о Русалијама које доноси савремена научна литература прилично су конфузни, а мишљења аутора често потпуно опречна. Ми смо се овде определили за енциклопедијски чланак Л.Н. Виноградове као главни извор података о овом празнику, свесни да свакако има етнолога и историчара религије који се не би с њом у потпуности сложили.

²⁰ О празницима Бота и Брумалија види: F.R. Trombley, *Bota, The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. by A.P. Kazhdan, vol. I, New York – Oxford 1991, 314; *Idem, Brumalia, The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. by A.P. Kazhdan, vol. I, New York – Oxford 1991, 327-328.

да се у самом опису празника њему приписују особине дионизијске, оргијастичке свечаности. Зато га Хоматин овде сврстава уз Бота и Брумалија, сеоске паганске празнике посвећене Дионису, који су, свакако, били грчког порекла.

Писмо је редак, премда скроман, извор који потврђује постојање неке врсте народног позоришта или *народне лакрдије* међу Јужним Словенима у средњем веку, о чему се данас веома мало зна.²¹

Осим споменутог писма о Русалијама, треба рећи коју реч о још једном које говори о убиству, али овога пута о убиству из нехата. Догађај коме је посвећено ово, 131. писмо, заиста је трагичан. Наиме, извесни Драган из Просека (Δραγάνος ὁ ἀπὸ τοῦ Προσάκου)²² је случајно, у игри, стрелом убио свог осмогодишњег сина. Пошто је у сузама изложио своју исповест, Хоматин га је, за искупљење његових греха, подвргао одређеним епитимијама.

Ако је судити по Хоматиновим писмима, изгледа да је развод међу Србима био прилично честа појава. Издвојили смо нека од писама која се баве овом темом, а која су нам се због свог садржаја учинила занимљивим.

До развода није било лако доћи. За такав чин били су потребни заиста чврсти разлози. Један од честих је била немоћ мужа. То није необично, ако имамо у виду да је разлика у годинама између супружника често била огромна. Сматрало се друштвено прихватљивим да старији мушкарци, па чак и старци у правом смислу речи, ступају у брак са женама које бисмо ми данас назвали девојчицама.

Такав је био случај Георгија Влазна (Γεωργίου τοῦ Βλάζνου),²³ чтеца из Пелагоније, који се *три године и више није показао као што мушкарцу приличи према Марији, остајући немоћан*.²⁴ Због овога је супруга, Марија Вардина (Μαρία τοῦ Βάρδα),²⁵ како каже Хоматин, *као слаба жена, склизнула у потајну насладу чула*.²⁶ Очигледно да је замену за немоћног мужа потражила изван брака и починила прељубу. Хоматин препоручује епископу Пелагоније да овај брак разведе, како би се избегло веће зло. Управо је опасност да би у оваквим случајевима жена могла да почини прељубу за Хоматина често кривски разлог зашто брак треба раскинути. Према закону, до развода је могло доћи ако би оваква ситуација потрајала најмање три године. Ово нам саопштава наслов 123. писма: *О немоћи и о томе да се после три године због тога бракови разводе*. Маврос (Μαῦρος) из села Чернишовиште (τῷ χωρίῳ Τζερνισοβίστη)²⁷ је изнео свој случај пред Охридским архиепископом. Хоматин користи леп еуфемизам и каже да је он већ четврту годину *непокретан* (ἀκίνητος) према својој венчаној

²¹ О позоришту код Срба у средњем веку види С. Бојанин, *op. cit.*, 237-318.

²² Ер. 131, 4.

²³ Ер. 12, 5.

²⁴ *Ibid.*, 9-11.

²⁵ *Ibid.*, 6.

²⁶ *Ibid.*, 12-13.

²⁷ Ер. 123. 3.

жени Ани ("Ανναν).²⁸ Да му се супруга не би јавно окренула блуду, он од Цркве тражи развод. Пошто је саслушао и жену и комшије из истог села, те се уверио да ствар заиста тако стоји, Хоматин је одобрио развод и одредио да се жени врати њен мираз, а мужу предбрачни дарови.

О разводу због немоћи је наслов 132. писма. Звина, ћерка покојног Георгија Несторовог (Σβίνα, ἡ θυγάτηρ τοῦ ἀποικομένου Γεωργίου τοῦ Νέστορος)²⁹ је подигла парницу за развод брака на владичанском суду. Изјавила је да је већ пет година у браку са Георгијем Сервопулом, а да још *није доживела од њега доказ мушкости*.³⁰ Развод је тражила, наводно, из страха да би, пошто је још млада, могла због тога да ступи у незакониту везу. Георгије је, да ли из сујете, или зато што није желео да му се брак распадне, на суду прво то порицао. Међутим, када се суочио са претњом да ће Звина бити подвргнута испитивању да ли је и даље девица, признао је да она говори истину. Своју немоћ је лепо дефинисао, рекавши да је *код њега изгорео природни нагон према сопственој жени Звини, тако да не може да се потврди у браку*.³¹ Пошто је овакво стање трајало дуже од три године, Хоматин је дозволио развод.

Као и у свим временима и међу свим народима, и међу Србима у средњем веку чест узрок развода је била прељуба. У љубавним везама понекад су коришћене враџбине. Употреби магије у љубавне сврхе биле су, пре свега склоне жене. Нека Хоматинова писма представљају ретко писано сведочанство о бављењу магијом међу Србима у средњем веку.

Употреба магије се спомиње у брачном заплету описаном у 139. писму, чији наслов јасно наговештава његов садржај: *О томе да је мужу допуштено да узме натраг своју жену окривљену за прељубу*. Писмо тече овако:

Неки Раде из места по имену Мокро, војник по занимању (ὁ ἐν τῷ Μόκρῳ τὰς οἰκήσεις ποιοῦμενος Ῥάδος),³² оптужио је своју супругу Славу (Σλάβας)³³ за прељубу. Наиме, како је он тврдио, док је био на војном походу, његова служавка Кала (Καλή)³⁴ је довела у кућу свог брата по усвојењу, који је, иначе, био порезник. Опчинила је Славу и навела ју је да с овим човеком почини прељубу. После тога је Кала, у страху од тога да ће Раде све сазнати и жестоко је казнити, решила да га убије. Ставила му је отров у храну, али он није био довољно јак да га усмрти.

Имена супружника, као и места у коме су живели, су очигледно словенски. Кала би могла да буде Гркиња пореклом, а име њеног брата по усвојењу није наведено. Нема ни прецизнијег објашњења на који начин је Кала опчинила Радетову жену Славу. Највероватније да се овде мисли на некакве магијске обреде. У прилог томе говори и то да је, како читамо,

²⁸ *Ibid.*, 6.

²⁹ Ер. 132, 2-3.

³⁰ *Ibid.*, 5.

³¹ *Ibid.*, 14-15.

³² Ер. 139, 3.

³³ *Ibid.*, 5.

³⁴ *Ibid.*, 11.

касније употребила отров да би убила свог господара Радета. Наиме, справљање отрова је обично ишло уз бављење враџбинама. Необично је то да се нигде у писму слушкиња Кала не осуђује због тога, па чак ни због покушаја убиства.

Наставак писма потврђује да се Кала бавила вештичарењем. Наиме, на владичанском суду, где су уз мужа Радета били присутни и њени родитељи, Слава је, по Хоматиновим речима, *укочено зурећи у под и дуго стојећи без гласа, коначно, у сузама, јецајући, испричала како је лукавством демона и смиџалицама опаке Кале окаљала ложницу свог мужа.*³⁵

Испитани су и Славини родитељи, који су изјавили да о свему томе знају само оно што им је ћерка рекла и што су чули из говоркања споља. Слава је изразила жељу да се врати мужу, ако јој он опрости. Јован Каматир и присутни архијереји су закључили да је прељуба заиста почињена, те да Слава није лагала само зато да би се развела. Због њеног искреног признања и покајања, као и због њене младости – испоставило се да је тек напунила дванаест година – одлучили су да је треба поштедети казни које налаже закон. Супругу Радету је препуштено да одлучи да ли ће јој опростити или не.

Раде је изјавио да пристаје да настави да живи у браку са њом, али је одбио да пружи јемство да она може без страха да му се врати. Владика је из овога закључио да Раде гаји зле намере према својој жени, и да би је заштитио, донео је одлуку да се брак разведе, оставивши мужу рок од две године да се предомисли.

Прељуба лежи и у основи проблема којим се бави 136. писмо, насловљено са: *О онима који имају жене, а блуднице*. Наиме, неки лончар Хрис (Χρύσος)³⁶ је у време глади напустио родно место Кастиорију, где је имао закониту супругу, и дошао у Охрид. Ту је почео да живи, како каже Хоматин, *са неком женицом, која је била Влахиња родом, а звала се Цола (Τζόλα) и била је од оних, према речима светог Павла, натоварених грехом, способних да неким неваљалим смиџалицама на себе привуку очи и срце мушкараца.*³⁷ Супруга је, сазнавши за то, допутовала у Охрид и успела да га отргне од Цоле и да ову силом отера, заједно са њеним поганим лукавствима. Разлог за парницу је то што је Цола поднела захтев да јој се врати део имовине коју је стекла заједно са Хрисом. Хоматин је пресудио да она добије део заједничког иметка, и то: краву са двогодишњим телетом, две свиње, једну кошницу, ланену тканину од тридесет лаката, магарицу са њеним ждребетом и простирку од јареће длаке, која се варварски зове черга. Притом је Цоли забрањено да ће, ако икада буде мамила Хриса на телесну везу, бити ишибана, а набројане ствари ће јој бити одузете.

Писмо је интересантно из више разлога. Пре свега, из њега стичемо представу о имовинском стању обичног становништва. Имовина која је била

³⁵ *Ibid.*, 16-19.

³⁶ Ер. 136, 4.

³⁷ *Ibid.*, 5-8. Cf. 2 Tim., 3,6.

предмет судског спорења, очигледно није сматрана безначајном и сведочи о сиромаштву које је владало међу средњим слојевима становништва, где је споменути Хрис, као занатлија, свакако спадао.

Затим, потврђује се да представа о Влахињама као ватреним женама и заводницама није новијег датума. Познато је да она код нас и данас влада. Додуше, овде нису у питању Власи какве ми данас познајемо – аутохтоно романизовано становништво Подунавља које се пред најездом Словена повукло у брда, већ је реч о „словенским Власима“. „Влах“ је био уопштен назив за брђане који су се бавили пре свега гајењем оваца. Из речи које је Хоматин одабрао да опише Цолу јасно је да је и у средњем веку, као и данас, у свести људи постојала слика о женама брђана као страственим, ватреним и заводљивим.

За етнологе би могао бити занимљив детаљ да се простирка од јареће длаке на словенском, то јест „варварском“ називала „черга“ (ἐριφές κατάστρωμα τὸ λεγόμενον βαρβαρικῶς τζέργαν).³⁸ Данас је, као што је познато, та реч у употреби да означи станиште, односно заједницу путујућих цигана.

О онима који жуде за мушкарцима и о томе да се због тога разводе је наслов 17. писма, у коме је наведен заиста несвакидашњи разлог за развод брака. Оно је упућено епископу Пелагоније, насељене углавном Словенима, па сматрамо да га треба овде уврстити, иако на основу имена не може тврдити да је реч о особама које су пореклом Срби. Епископ Пелагоније је Хоматину писмено изложио следећи проблем:

Никола Алмириот (τὸν Ἀλμιριώτην Νικόλαου)³⁹ се оженио Маријом, ћерком Јована Хрисила, ђакона и хартофилакса у Прилепу (Μαρία, τῆς θυγατρὸς τοῦ... Ἰωάννου τοῦ Χρυσήλου).⁴⁰ Сада његова жена тражи развод из једног необичног разлога. Наиме, Никола је, како она тврди, приморава на содомију. Ево како је Хоматин финим и бираним речима описао зашто Марија хоће да се разведе: *Зато што он са њом чини оно што чине они који жуде за мушкарцима, (τὰ τῶν ἀνδρομανούντων ἐν ταύτῃ διαπραττόμενοι), те тако оно што је по природи брака часно и неоскверњено својим блудом и бестидношћу на противприродан начин каља, и туче је зато што му се не покорава када је у питању Богу мрски чин његове грешне страсти, и зато што му се никако не подаје...*⁴¹

Ово гнусно, мрачно и у потпуности сатанско дело⁴² као разлог за развод је тако несвакидашње, да се нигде у законима о браку ни не помиње. Зато није могло да послужи као основа да супружници пошаљу једно другом *књигу распусну* (βιβλίον ἀποστασίου).⁴³ Међутим, чинило се да Марија чврсто остаје при свом ставу да никада више неће

³⁸ *Ibid.*, 24-25.

³⁹ Ер. 17, 4.

⁴⁰ *Ibid.*, 5-7.

⁴¹ *Ibid.*, 11-15.

⁴² *Ibid.*, 37.

⁴³ *Ibid.*, 22.

живети са Николом, и претила је да ће извршити самоубиство ако буде на то приморана. Стога је Хоматин, руководећи се начелом „икономије“ препоручио епископу Пелагоније да брак разведе.

У случајевима развода брака претња жене да ће извршити самоубиство готово да представља топос у Хоматиновим писмима. Једна од супруга је, како читамо, то заиста и покушала.

Писмо под бројем 23 има најкраћи наслов у целој збирци: *О разводу*. Јован, присељеник на дворишту кастропа Василија, Волеславиног сина (τῷ Ἰωάννῃ τῷ προσκαθημένῳ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ καστρηνοῦ Βασιλείου τοῦ τῆς Βολεσλάβας),⁴⁴ поднео је захтев за развод. Узрок томе је то што је његова жена Ирина (Εἰρήνη)⁴⁵ отишла на своју руку у Прилеп и тамо остала шест месеци. Он је дошао по њу у Прилеп, да би је довео на суд у Охрид. Успут, у селу Водани, Ирина је покушала да изврши самоубиство, бацивши се у реку. Да није било поглавара тог села, *велеславног кир Григорије Гавре* (τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Γαβρᾶ),⁴⁶ у томе би и успела. Поменути Гавра и његови људи су је на време извукли из водене матице. Кад је дошла к себи, Ирина је изјавила да ће следећи пут кришом успети да одузме себи живот.

Супруг Јован је довео и неколико угледних сведока који су потврдили не само да је она самовољно отишла у Прилеп, него да се и код куће није добро понашала, те да је свакодневно избегавала ложницу свог мужа. На основу свега изреченог, владичански суд је одлучио да се брак разведе.

Писмо број 32 нас на неки начин уводи у групу оних која се тичу црквених питања. Оно носи наслов: *О ванбрачној и законитој деци, о усходним и побочним сродницима и о онима који продају туђе*, а за предмет има спор око наследства до кога је дошло због тога што се свештено лице недолучно понашало. Ево кратког садржаја овог акта:

Неки младић по имену Роман Нектанов, настањен у селу Хоропанију под Прилепом (Ῥωμανὸς ὁ τοῦ Νεκτάνου, ἐν τῷ χωρίῳ Χωροπανίῳ οἰκῶν τῷ ὑπὸ Τὸν Πρίλαπον),⁴⁷ обратио се Хоматину, у то доба већ архиепископу. Изложио је да у споменутом селу поседује имање које је наследио од мајке. То имање хоће да прода неки Владимир (Βλαδιμηρός),⁴⁸ рођен из блуда Романовог деде по мајци, покојног попа Владимира (τῷ ἀποικομένῳ ἱερεὶ Βλαδιμηρῷ).⁴⁹ Он је искористио то што се Романов отац оженио по други пут и што је сам Роман још увек био дете, сматрајући да на то има право као ванбрачни син попа Владимира. Роман је желео да сазна од Хоматина да ли споменути Владимир, по сродству, дакле, његов ујак из ванбрачне везе, заиста полаже право на то имање и да ли је његова продаја правоснажна.

Будући да је Роман био сироче без заштите, коме је учињена неправда, Хоматин се нарочито осетио позваним да му помогне. Он наводи да закони

⁴⁴ Ер. 23, 2-3.

⁴⁵ *Ibid.*, 4.

⁴⁶ *Ibid.*, 17-18.

⁴⁷ Ер. 32, 3-4.

⁴⁸ *Ibid.*, 7.

⁴⁹ *Ibid.*, 8.

разликују закониту децу рођену у браку, затим „природну“, то јест рођену у сталној ванбрачној заједници, и, коначно, ону незакониту, која су рођена у некој краткотрајној ванбрачној вези. При наслеђивању она законита имају првенство. Незаконита деца имају право да добију од законите само онолико колико им је потребно да се прехране и колико се сиромашнима даје за голи живот. Код наслеђивања без опорукe, над свим усходним и побочним сродницима имају предност нисходни потомци, односно деца. Пошто у овом случају није било опорукe, Хоматин је закључио да Роман има првенство у наслеђивању, а да Владимир нема никакво право на поменуто имање. Ако га је већ продао, дужан је да га надокнади Владимиру. У том случају штету би претрпели лаковерни купци, који би морали да се опросте од имања.

Хоматин нигде изричито не осуђује понашање попа Владимира, које је на посредан начин створило читав овај проблем. То, уосталом, није ни предмет писма. Међутим, пажљивијим читањем видимо да на чак три места наглашава да је реч о „блуду попа Владимира“ (πορνεία).⁵⁰ Већ сам избор речи јасно говори о његовом ставу према оваквом понашању једног припадника клира.

Димитрије Хоматин, као црквени поглавар, имао је дужност да пре свега брине о практичним питањима Цркве. Као резултат ове његове бриге настало је 148. писмо, под насловом: *О насилном утеривању које је уведено на територији Цркве*. Хоматин је њиме покушао да заштити ниже свештенство на територији епископије Пелагоније од прекомерних пореза који су им били наметнути.

Писмо започиње аренгом која уводи читаоца у конкретан проблем. Прилози Цркви, каже Хоматин, треба да буду дати на благочестив начин, од слободне воље и побожним рукама принесени. Богу је драго и оно што је незнатно и мало, када је на такав начин принесено. Племенити чин дародавца треба да буде подстакнут врлином, а не присилом. Насилничком начину живота нема места у Царству небеском.

Обичај је да јереји потчињени епископији Пелагоније добровољно дају Епископији годишњи прилог у плодовима, који се састоји од воска, пшенице, јечма, јагњећих кожа, лана и живине. Међутим, службеници епископа су почели да траже прекомерне прилоге и да их силом утерују. Уз то су наметнули и данак у новцу који локално становништво сликовито назива „подокопија“ (ποδοκόπια, буквално: „одсецање ногу“), што речито говори о природи овог намета. На латинском се, како читамо, он назива „спортуле“ (σπόρτουλα).⁵¹ Хоматин пише да је у Цркви овакво давање прилога епископији укинута као део народне примитивности и сировости. Сузе и уздаси ојађених свештеника су га навели да за будуће јасно одреди количину приноса, у складу са могућностима и вољом свештеника. „Подокопију“ је потпуно забранио, као и било какав порез који није уобичајен.

Хоматин је, као што видимо, бринуо о практичним питањима Цркве, пре свега о њеним финансијама, али још више о људима који ту институцију чине. Такав дух прожима у још већој мери 149. писмо.

⁵⁰ *Ibid.*, 7, 11 и 51.

⁵¹ Ер. 148, 33.

Ради се о акту који не представља писмо у правом смислу речи. То је такозвани „протопопски сигилион“ (σιγίλλιον πρωτοπαπαδικόν).⁵² Упућен је анонимном свештенику, произведеном у протопрезвитера јереја у Прилепу, у епископији Пелагоније. С обзиром на већ споменути бројност словенског становништва у овом крају, сматрали смо да писмо треба уврстити међу она која говоре о Словенима. Ово није писмо у правом смислу речи, већ црквено-правни документ, сигилион.

Хоматин, у то време већ архиепископ, овај акт започиње кратком аренгом, која је нека врста сажетка целог текста:

*Протопрезвитер или протопоп да се не представља на други начин него делом сваког добра и узором праведности свештеничке и принципом који је праведност заиста и блажени Давид сматрао као божански плашт (одежду), као и свештеничку одежду коју јереји облаче прорчанством.*⁵³

Сигилион даје упутство о понашању протојереја као узорног примера свештеника. Он мора да буде праведан и пун врлина, како би својим примером поправљао посрнуле. Дужност му је да честим опоменама и саветима брине о душевном спасењу пастве. Хоматин и овде показује своју практичну страну, па највише простора посвећује томе да протојереј мора да води бригу о црквеним приходима, те да пази да давања не падају тешко верницима.

Сигилион је био правни акт којим су за протојереје постављани свештеници који су се истакли својим животом у врлини и активним радом у цркви. Они су својим животом пружали пример како осталом свештенству, тако и верницима. Протопрезвитер или протопоп је био старешина свештеника у једном делу епархије, обично у неком већем граду, као што је и овде случај. Свака епископија се, зависно од броја градова, делила на протојерејства. Сва права којима је епископ располагао у оквиру епархије, имао је и протопрезвитер у области која му је поверена. Он је био заступник епископа у њој и подносио је овоме извештај о раду свештенства које је надзирао. Његове дужности су се у највећој мери тичале литургије, коју би он служио у одсуству епископа.

Ово су писма која смо издвојили јер нам се чинило да од свих у Хомагиновој збирци најбоље осликавају Јужне Словене, односно Србе. Иначе, писама у којима је реч о Србима има много више, око педесетак. Као историјски извор, међу њима се по свом значају, свакако, издваја посланица упућена Сави Немањићу. Остала писма су, свако на свој начин, интересантна јер приказују свакодневни живот обичних људи у то време и доносе нам занимљиве детаље о њему. Јужни Словени под византијском влашћу ни по чему се не разликују од Грка, нити је их Хоматин због њихове етничке припадности другачије посматра. Његова писма потврђују мултиетничност византијског друштва и потпуну интегрисаност Словена у њега.

⁵² Ер. 149, 1.

⁵³ *Ibid.*, 2-6. Cf. Ps. 132, 9.

Aleksandar V. Popović

PICTURE OF SOUTH SLAVS IN THE LETTERS OF ARCHBISHOP OF OHRID
DEMETRIOS CHOMATENOS

Demetrios Chomatenos, the archbishop of Ohrid between 1217 and 1236 left behind him a collection of 148 letters of juridical contents. The list of his addressees is very heterogeneous – from rulers and aristocrats, bishops and priests, to simple people. On the territory under the jurisdiction of the archbishop of Ohrid there was a great number of South Slavs (Serbs) and a lot of letters concern this part of population. Here we will pay attention to some of these letters which seem interesting to us.

Already the first letter in Chomatenos' collection speaks about Serbs. It is addressed to certain *pansevastos* *sevastos* Gregorios Camonas, who previously asked Chomatenos if his second marriage with *Comnene*, the daughter of great *župan* of Serbia, Stefan, is legal. The grades of kinship in lawful and unlawful marriages are considered in this letter. The 3rd letter in the collection is also dedicated to this question. Two letters (Ep. 10 and 13) are addressed to Stefan Nemanjić in person.

One of the most important letters in the collection was sent to Rastko Nemanjić, monk Sava, the head of the Serbian Church (Ep. 86). Chomatenos reproaches him because in 1219 or 1220 he declared the independence of Serbian Church without his permission, but with the approval of the patriarch of Constantinople, who was at that time in exile in Nicaea. This letter is a master-piece of Byzantine rhetoric.

The letter under the title „On *Rusalia*“ (Ep. 120) attracted our attention. It describes the ancient pagan custom of South Slavs. This letter bears witness to the existence of some sort of popular drama or farce among the Serbs in Middle Ages.

The letter 131 is about certain Dragan from the village of Prosek, who killed his own son by accident.

Few letters are dedicated to the question of divorce. The main reasons for that are impotence (Ep. 123 and 132) and adultery, often committed with the help of magic (Ep. 103 and 139).

About the adultery and the division of property between the persons involved speaks the letter 136. Among the letters concerning the divorce, one is really unusual. The letter 17 has the title: „About those who have lust for men and that they get divorced because of this“. It speaks about the woman who wants to get divorced because her husband sodomizes and beats her. She threatens to kill herself if she does not get the divorce. The letter 23 has the shortest title in the whole collection: „About divorce“. It is about the wife who ran away from home and her husband who wants the divorce.

The letter 32 in some way introduces the group of letters that concern the problems of the Church. The letter is dedicated to the problem of inheritance. The problem is caused by the certain priest Vladimir who had legitimate and illegitimate children with different women. After his death this caused a litigation about the property which was left behind him.

In the letter 148 Chomatenos criticizes and forbids the tax called „*podokopia*“ or „*sportula*“, introduced by force into the territory of the Church. The letter 149 concerns the practical questions of the Church and it was sent to some anonymous priest in *Prilep*. This is not a letter in the proper sense of the word, but a church-juridical document, a *sigillion*.

These are just some of the letters illustrating the life of South Slavs in the Byzantine Empire during the early 13th century.

